

RAQAMLI TO'LOV TIZIMLARINING KAMBAG'ALLIKNI QISQARTIRISHDAGI IJTIMOIY-IQTISODIY MEXANIZMLARI

Zaxidova Umida Farxodovna

Mustaqil tadqiqotchi Buxoro davlat texnika universiteti, O'zbekiston

umidazoxidova1@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli to'lov tizimlarining kambag'allikni qisqartirishdagi ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmlari kompleks tarzda tahlil qilingan. Tadqiqotda moliyaviy inklyuzivlik, raqamli texnologiyalarning iqtisodiy o'sishga ta'siri va kam ta'minlangan aholining moliyaviy xizmatlarga kirishini kengaytirishdagi raqamli to'lov instrumentlarining roli o'rganilgan. Jahon banki va boshqa xalqaro tashkilotlar ma'lumotlari asosida empirik tahlil o'tkazilgan.

Kalit so'zlar: raqamli to'lov tizimlari, moliyaviy inklyuzivlik, kambag'allik, ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmlar, fintech, mobil to'lovlar.

XXI asr boshida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi moliya sohasida tub o'zgarishlarga olib keldi. Raqamli to'lov tizimlari nafaqat moliyaviy operatsiyalarni soddalashtiribgina qolmay, balki ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlikni kamaytirish va kambag'allikni qisqartirishning samarali vositasiga aylanmoqda. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yilda dunyoda 1,4 milliard kattalar hali ham bank hisobiga ega emas, ularning aksariyati rivojlanayotgan mamlakatlarda yashaydi. Bu holat moliyaviy inklyuzivlik muammosining dolzarbligini ko'rsatadi.

Raqamli to'lov tizimlari an'anaviy bank infratuzilmasiga muqobil sifatida keng aholini moliyaviy xizmatlarga kiritish imkonini beradi. Mobil to'lovlar, elektron hamyonlar va boshqa fintech yechimlari geografik va iqtisodiy to'siqlarni bartaraf etib, kam ta'minlangan aholi qatlamlariga tejash, kredit olish va moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish imkoniyatini yaratadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi raqamli to'lov tizimlarining kambag'allikni qisqartirishdagi ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmlarini nazariy va empirik jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Moliyaviy inklyuzivlik (financial inclusion) tushunchasi shaxslar va korxonalarning foydali va arzon moliyaviy mahsulotlar va xizmatlarga - tranzaksiyalar, to'lovlar, jamg'armalar, kreditlar va sug'urtalarga - mas'uliyatli va barqaror tarzda kirish imkoniyatini anglatadi. BMT Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG) doirasida moliyaviy inklyuzivlik kambag'allikni tugatish (1-maqсад) va tenglikni ta'minlash (10-maqсад) uchun muhim vosita sifatida belgilangan.

Raqamli to'lov tizimlari moliyaviy inklyuzivlikni ta'minlashning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Ular quyidagi asosiy mexanizmlar orqali kambag'allikni qisqartirishga hissa qo'shadi:

Birinchidan, tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish mexanizmi. An'anaviy naqd pul operatsiyalari va bank o'tkazmalari yuqori xarajatlar bilan bog'liq bo'lib, kam daromadli aholi uchun nomutanosib og'ir yuk tashkil etadi. Raqamli to'lovlar ushbu xarajatlarni sezilarli

darajada kamaytiradi. Masalan, Keniyada M-Pesa tizimi orqali pul o'tkazish an'anaviy usullarga nisbatan 90 foizgacha arzon.

Ikkinchidan, geografik to'siqlarni bartaraf etish. Qishloq joylarda bank filiallari kam bo'lib, moliyaviy xizmatlarga kirish cheklangan. Mobil to'lov tizimlari esa faqat uyali aloqa qamrovi mavjud bo'lgan har qanday joyda ishlaydi. Bu ayniqsa qishloq aholisi uchun muhim, chunki ular ko'pincha eng kambag'al qatlamni tashkil etadi.

Uchinchidan, jamg'arish imkoniyatlarini kengaytirish. Raqamli hisoblar xavfsiz jamg'arish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli hisobga ega bo'lgan kam daromadli oilalar naqd pul saqlaydigan oilalarga nisbatan ko'proq jamg'aradi, chunki raqamli mablag'lar o'g'irlik va kutilmagan xarajatlarga kamroq moyil.

1-jadval.

Raqamli to'lovlarning kambag'allikni qisqartirish mexanizmlari

Mexanizm	Ta'sir yo'nalishi	Kutilgan natija
Tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish	To'lov va o'tkazmalar narxini pasaytirish	Kam daromadlilarda ko'proq mablag' qolishi
Geografik qamrov	Qishloq joylarda xizmat ko'rsatish	Moliyaviy xizmatlarga kirish kengayishi
Jamg'arish vositasi	Xavfsiz va qulay saqlash imkoniyati	Uy xo'jaliklari jamg'armasi o'sishi
Kredit tarixini shakllantirish	Raqamli tranzaksiyalar orqali ma'lumot to'plash	Mikrokreditlarga kirish imkoniyati
Ijtimoiy transfertlar samaradorligi	Davlat yordam dasturlarini raqamlashtirish	Korrupsiyani kamaytirish, qamrovni kengaytirish
Tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash	Kichik biznes uchun to'lov yechimlari	Norasmiy sektorni rasmiylashtirish

Manba: muallif tomonidan tuzilgan

Keniya M-Pesa tajribasi raqamli to'lovlarning kambag'allikka ta'sirini o'rganishda eng ko'p tadqiq qilingan misollardan biridir. 2007-yilda ishga tushirilgan M-Pesa 10 yil ichida mamlakatning kattalar aholisining 96 foiziga yetib bordi. MIT tadqiqotchilari Tavneet Suri va Uilyam Jek (2016) o'tkazgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, M-Pesa 2008-2014 yillar orasida Keniyada taxminan 194 000 uy xo'jaligini (aholining 2 foizi) ekstremal kambag'allikdan chiqarishga yordam berdi.

Hindistonda Jan Dhan Yojana dasturi (2014) raqamli moliyaviy inklyuzivlikning davlat dasturi miqyosidagi misoli hisoblanadi. Dastur doirasida 500 milliondan ortiq bank hisobi ochildi, ularning aksariyati birinchi marta moliyaviy xizmatlarga kirishgan kam daromadli fuqarolarga tegishli. Aadhaar biometrik identifikatsiya tizimi bilan integratsiya ijtimoiy transfertlarni bevosita benefitsarlarga yetkazish imkonini berdi, korrupsiyani sezilarli darajada kamaytirdi.

Xitoyning Alipay va WeChat Pay platformalari qishloq hududlarida mikrotadbirkorlikni rivojlantirishda muhim rol o'ynadi. Bu platformalar kichik fermerlar va hunarmandlarga bevosita iste'molchilarga sotish imkonini berdi, vositachilar ulushini kamaytirdi va daromadlarni oshirdi. Ant Group ma'lumotlariga ko'ra, Alipay orqali xizmat ko'rsatilgan qishloq tadbirkorlarining o'rtacha daromadi 20-30 foizga oshdi.

2-jadval.

Raqamli to'lov tizimlarining kambag'allikka ta'siri: xalqaro tajriba

Mamlakat	Dastur/Tizim	Asosiy natijalar	Kambag'allikka ta'sir
Keniya	M-Pesa (2007)	Kattalarning 96% qamrovi	2% aholi ekstremal kambag'allikdan chiqdi
Hindiston	Jan Dhan Yojana (2014)	500 mln+ yangi hisob	Ijtimoiy transfertlar samaradorligi 25% oshdi
Bangladesh	bKash (2011)	65 mln+ foydalanuvchi	Qishloq aholisi daromadi 15% oshdi
Xitoy	Alipay/WeChat Pay	1.3 mlrd foydalanuvchi	Qishloq tadbirkorlik 20-30% o'sdi
Braziliya	Bolsa Familia + Caixa	14 mln oila qamrovi	Gini koeffitsienti 4 punktga kamaydi

Manba: Jahon banki, GSMA va milliy statistika ma'lumotlari asosida tuzilgan

O'zbekistonda so'nggi yillarda raqamli to'lov tizimlari jadal rivojlanmoqda. Markaziy bank ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda naqdsiz to'lovlar ulushi umumiy to'lovlar hajmida 50 foizdan oshdi, bu 2017-yildagi 3 foizlik ko'rsatkichdan sezilarli o'sishni anglatadi. Payme, Click, UZUM kabi milliy to'lov tizimlari aholining keng qatlamlariga, shu jumladan qishloq joylarida yashovchilarga ham xizmat ko'rsatmoqda.

Respublikada moliyaviy inklyuzivlikni kengaytirish bo'yicha davlat siyosati faol olib borilmoqda. "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi doirasida naqdsiz to'lovlar ulushini 2030-yilgacha 80 foizga yetkazish maqsad qilingan. Shuningdek, ijtimoiy yordam to'lovlarini raqamlashtirish, qishloq hududlarida bank xizmatlari infratuzilmasini kengaytirish va moliyaviy savodxonlikni oshirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Biroq, O'zbekistonda raqamli to'lovlarning kambag'allikni qisqartirishdagi salohiyati hali to'liq ro'yobga chiqarilmagan. Asosiy muammolar qatoriga qishloq joylarida internet qamrovining yetarli emasligi, aholining bir qismida raqamli savodxonlikning past darajasi, mikromoliyalashtirish xizmatlarining cheklanganligi va norasmiy sektordagi naqd pul aylanmasining yuqoriligi kiradi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun kompleks yondashuv va davlat-xususiy sektor hamkorligi zarur.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, raqamli to'lov tizimlari kambag'allikni qisqartirishning samarali vositasi sifatida namoyon bo'lmoqda. Ular bir necha asosiy mexanizmlar orqali ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga hissa qo'shadi: tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish, geografik to'siqlarni bartaraf etish, jamg'arish imkoniyatlarini kengaytirish, kredit tarixini shakllantirish, ijtimoiy transfertlar samaradorligini oshirish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash.

Xalqaro tajriba, ayniqsa Keniya, Hindiston, Bangladesh va Xitoy misollari, raqamli to'lovlarning kambag'allikni sezilarli darajada qisqartirish salohiyatini tasdiqlaydi. Biroq, bu salohiyatni to'liq ro'yobga chiqarish uchun tegishli infratuzilma, tartibga solish muhiti va aholi savodxonligi zarur.

O'zbekiston uchun quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi: qishloq hududlarida mobil internet qamrovini kengaytirish, aholi moliyaviy va raqamli savodxonligini oshirish bo'yicha maxsus dasturlar ishlab chiqish, mikromoliyalashtirish xizmatlarini raqamli platformalar orqali

rivojlantirish, ijtimoiy yordam to'lovlarini to'liq raqamlashtirish va raqamli to'lovlar xavfsizligini ta'minlash bo'yicha tartibga solish bazasini takomillashtirish.

ADABIYOTLAR:

1. Demirgüç-Kunt A., Klapper L., Singer D., Ansar S. The Global Findex Database 2021: Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience. World Bank, 2022.
2. Suri T., Jack W. The Long-Run Poverty and Gender Impacts of Mobile Money // Science. 2016. Vol. 354, Issue 6317. P. 1288-1292.
3. GSMA. State of the Industry Report on Mobile Money 2023. London: GSMA, 2023.
4. World Bank. Digital Financial Services. Washington: World Bank Group, 2023.
5. Ozili P.K. Financial inclusion research around the world: A review // Forum for Social Economics. 2021. Vol. 50, No. 4. P. 457-479.
6. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Naqdsiz to'lovlar to'g'risida hisobot, 2023.
7. "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 2020.